

**BALKANSKI RATOVI I MUHADŽIRSKI POKRETI
(1912/1913)**

**BALKAN WARS AND THE REFUGEE'S MOVEMENTS
(1912-1913)**

Sažetak

“Zlatni vijek” nacionalne državnosti na Balkanu, regionu kontakata i kontrasta između hrišćanstva i islama, između Istoka i Zapada, od Berlinskog kongresa do Prvog svjetskog rata, bio je razdoblje nacionalnih napetosti i pokušaja da se “povijest ispravi ne samo perom nego i agresivnom državnom politikom”. Protjerivanja i masovni egzodusi čitavih populacija, posebno muslimana, svoj su vrhunac doživjeli u balkanskim ratovima 1912/1913., koji spadaju među “najreprezentativnije ilustracije eksploatacije neznanja, predrasuda, fatalizma, političke zaostalosti nerazvijenih društava”.

Nacionalšovinističke strasti i vjerska netrpeljivost našli su izraz u ubijanju, protjerivanju, pljački i paljenju kuća muslimana. U tome nije zaostajala nijedna od vojski balkanskih država u ratu protiv Osmanskog carstva. S balkanskim ratovima je okončan proces započet 1877/1878. kojim su muslimani na većem dijelu Balkana od dominantne vjerske zajednice postali manjina u nemuslimanskim državicama kojim će vladati nekadašnji sultanovi podanici. Protjerivanja i iseljavanja muslimanskog stanovništva utjecala su na suštinske izmjene etničko-vjerske strukture na Balkanu. Prijelomne događaje u historiji Balkana treba prikazivati s različitih pozicija, s pozicija svih aktera u njima, kao i iz perspektive običnih ljudi.

Ključne riječi: *Osmansko carstvo, Balkan, ratovi, muslimani, iseljavanje*

Summary

“The golden era” of national statehood in the Balkans, a region of contacts and contrast between Christianity and Islam, East and West, from the Berlin Congress until the World War One, was a period of national tensions and attempts to “rectify history not only on paper, but also by means of aggressive

state politics”. Persecutions and massive exoduses of entire populations, especially Muslims, reached its peak during the Balkans Wars (1912-1913), which are among “the most representative illustrations of exploitation of ignorance, prejudices, fatalism and political backwardness of undeveloped societies”.

Nationalist-chauvinist passions and religious intolerance found their expression in killing, forced expulsions, looting and burning Muslims houses. This was true of all the armies of the Balkan states in the war against Ottoman Empire, without exception. The Balkan wars brought to an end the process that began in 1877-1878, by which the Muslims, who used to be the dominant religious community in the largest part of the Balkans, were reduced to minorities in non-Muslims small states that were going to be ruled by former subject of the Sultan. The banishment and migration of the Muslim population brought about fundamental changes in the ethnic and religious structure of the Balkans. The crucial events in the history of the Balkans ought to be presented from different perspectives, from the perspective of all their actors as well as from the perspective of ordinary people.

Key words: *Ottoman Empire, Balkan, wars, Muslims, exodus*

Osmansko carstvo je bila islamska, teokratska, pritom multietnička i multireligijska zajednica. Historija nije upoznala neku drugu vodeću „islamsku državu s tako brojnim nemuslimanskim podanicima“.¹ Prostor tog carstva se od kraja XVII stoljeća sve više sužavao i postajao pribježištem muhadžira različitog etničkog i lingvističkog porijekla sa izgubljenih teritorija. Osmansko carstvo je u XIX stoljeću, pod unutarnjim i vanjskim udarcima, u vrtlozima tzv. istočnog pitanja, upadalo iz krize u krizu, postajući pritom utočište novih talasa muhadžira.²

Ratovi balkanskih hrišćana na Balkanu za neovisnost bili su koncipirani i vođeni prije da bi se izmijenila etničko-vjerska struktura nego politička mapa neke teritorije. Objekt te operacije, hrišćanske „rekonkviste“, mahom su bili „Turci“ – muslimani, identificirani kao vlasnici materijalnih dobara, prije sve-

¹ Nav. prema: N. Samardžić, *Stvarnost institucionalizovanog ranog osmanskog multikulturalizma: pravo i sudovi u imperijalnoj strukturi i svakodnevi*, Novopazarski zbornik, br. 32, Novi Pazar, 2006, 59.

² Samo su Rusi od 1770. do 1850., što silom što zakonima, protjerali oko 400.000 tatarskih muslimana s Krimskog poluostrva. Na području Kavkaza (Zakavkazja) ubijeno je ili protjerano više od 1,2 miliona muslimana – vidi: S. Abedpour, *Masovno stradanje Ermena 1915. godine*, Znakovi vremena, br. 37, Sarajevo, 2007, 155.

ga zemlje, kao i nematerijalnih dobara vezanih za status dominacije.³ Semantički sadržaj izraza „Turčin“ artikuliran je momentom religijske a ne etničke identifikacije. Nazivanje svih muslimana „Turcima“ nije posljedica neupućenosti, već usađenog predubjeđenja i sasvim konkretnog stava. Patološka mržnja prema muslimanima je slične prirode kao antisemitizam.⁴ Tokom čitavog XIX stoljeća, piše Vladimir Đuro Degan, u balkanskim državama koje su se stvarale – Grčkoj, Srbiji, Crnoj Gori, Bugarskoj, gdje su „mnogi muslimani bili istog jezika i etničkog porijekla kao većina, na njih se gledalo kao na strano tijelo za koje je najbolje da napusti nacionalnu teritoriju“.⁵ Borbu protiv „šerijatske imperije“ (M. Ković) i potiskivanje muslimana pratili su snovi o obnovi srednjeg vijeka.⁶ Antiorijentalizam je bio rastegljiv ideološki okvir izmišljanja prošlosti, a graničarstvo njen misionarski segment. Do okončanja balkanskih ratova to je odbrambena ideologija slavenskih hrišćanskih naroda protiv Osmanskog carstva. Muslimani nisu „miljenici“ balkanske i evropske historiografije. Brojni su naučnici, zamjenjujući uloge žrtve i počinioca, uz pružanje implicitnog opravdavanja za sve što je snašlo muslimane, doprinijeli delegitimiranju i same egzistencije muslimana kao zajednice, te su ih, dehumanizirajući ih, delegitimirali također kao pojedinačna ljudska bića.⁷

Stav prema kojem su muslimani stranci na evropskom prostoru dio je mentaliteta poznatog pod imenom „istočno pitanje“, koje je u Evropi živjelo od kraja XVII stoljeća do 1923. godine, perioda kada su muslimani nasilno protjerivani iz njenih dijelova izuzetih od osmanske uprave. Iz te perspektive, oni su, bez obzira na svoju etničku i lingvističku pripadnost, smatrani „strancima“ od kojih je trebalo očistiti Evropu.⁸ „Svjetska nauka“ je, pak, po sudu dr. Mi-

³ M. Dogo, *Neka zapažanja o osmanlijskom nasleđu i seobama muslimana*, „Književne novine“, br. 908, Beograd, 15. maja 1995; A. Gagula, *Osmanlijski ceh balkanskih muslimana*, „Strogo pov.“, br. 23, Sarajevo, mart 2007, 20-23.

⁴ Upor. D. Tanasković, „*Srbi turskog zakona*“ ili „*Turci srpskog jezika*“, u: *Serbia i komentari*, Beograd, 1991, 215; B. Denić, *Etnički nacionalizam*, Beograd, 1996, 197. Pojedini savremeni turski političari (R. Erdoan) upozoravaju da je islamofobija zločin protiv čovječnosti, upravo kao što je antisemitizam.

⁵ Cit. prema: V. Degan, *Međunarodnopravno uređenje položaja muslimana, sa osvrtom na uređenje položaja drugih vjerskih i narodnosnih skupina na području Jugoslavije* (u daljnjem tekstu: *Međunarodnopravno uređenje položaja muslimana*), Prilozi, br. 8, Sarajevo, 1972, 70.

⁶ S. Ćirković, *Rabotnici, vojnici, duhovnici: društva srednjovekovnog Balkana*, Beograd, 1997, 184.

⁷ N. Cigar, *Uloga srpskih orijentalista u opravdavanju genocida nad muslimanima Balkana*, Sarajevo, 2000, 36.

⁸ Upor. D. Kicikis, *Osmanlijsko Carstvo*, Beograd, 1999, 6; S. Bakr-F. Karčić, *Zapad i*

lorada Ekmečića, „odavno zauzela stanovište“ da je do progona muslimana s evropskog teritorija u svim ratovima koje je Osmansko carstvo do 1878. gubilo dolazilo zbog nepostojanja odredbi u međunarodnom pravu da se „muslimanska manjina u oslobođenom teritoriju“ mora zaštititi. „Gvozdeni zakon“ prisiljavanja muslimana na seljenje iz zauzetog prostora bio je, po njemu, na snazi sve dok interesi Habsburškog carstva iz 1878. nisu dobili novi smisao.⁹ Svaki značajniji proces u XIX stoljeću nastajao je na Balkanu uz izrazitu asistenciju strane diplomatije i evropskog duhovnog utjecaja. Za držanje svake sile bili su odlučujući njihovi pojedinačni interesi, što je utjecalo na to da se i na Balkan prenesu njihove međusobne napetosti i sporovi.¹⁰ Jedan od glavnih motiva u politici velikih sila je odvajkada vlastiti interes bez obzira na njihove „tugaljive sukobe“ oko monopola na međunarodnu moralnost i na vlasništvo „licence za pravdu“. Pravo da se moralne vrijednosti uvode u politiku a da se pritom prešutno prelazi preko vlastitog nemoralna oduvijek je bilo u rukama velikih sila. Moment vezan za evropsku kolonijalnu ekspanziju u XIX i XX stoljeću tumačen je, s druge strane, kao evropeizacija svijeta, proizvođači duboko osjećanje kulturne etnocentričnosti. Civilizatorska misija, kojom su opravdavani dominacija, degradacija i istrebljenje pokorenog stanovništva, težiti će obaviti barbarstva, koja su evropske sile počinile van granica, etičkim vrijednostima.¹¹ Moderna civilizacija ima itekako mrlja na svojoj savjesti. Vatra isto gori, kazao je Aristotel, u Grčkoj i u Perziji, ali se ideje o dobru i zlu razlikuju od mjesta do mjesta.

Dramatična zbivanja od 1875. do 1878. godine, deosmanizacijski procesi koji su im prethodili, kao i prateća teritorijalna razgraničenja, umnogome su izmijenili vjersku i etničku sliku Balkana. Sedamdesetih godina XIX stoljeća muslimani su sačinjavali polovinu osmanskog dijela stanovništva Balkana. Uz velika ratna pustošenja, znatan dio je od 1870. do 1890. ubijen ili prognan u Anadoliju. Pristizanje muhadžira s Krima, Kavkaza i Balkana utjecalo je na to da ona promijeni svoj etnički i vjerski karakter. Takozvana turska ostrva na Balkanu nakon 1878. su sve više sužavana, ili su iščezavala zbog masovnih

muslimanski svijet: uzajamne predodžbe, „Muallim“, br. 36, Sarajevo, 29. decembra 2008, 39.

⁹ M. Ekmečić, *Predgovor*, u: *Jasenovac. Zbornik radova Četvrte međunarodne konferencije o Jasenovcu*, Banjaluka, 2007, 10.

¹⁰ A. Mitrović, *Devet teza o osnovama međunarodnog položaja Balkanskog poluostrva u novijoj istoriji*, u: *Balkan krajem 80-ih godina*, Beograd, 1987, 51-52; Ž. Obradović, *Manjine na Balkanu*, Beograd, 2002, 99.

¹¹ G. Martin Muñoz, *Odnosi između muslimanskog svijeta i Zapada – više politika nego kultura*, u: *Budućnost je već počela*, Sarajevo, 2002, 37-42.

progona i iseljavanja muslimana. Masovni priliv muhadžira stvorio je Porti brojne probleme, koje će rješavati godinama, obaveze prehrane, smještaja i zdravstvene zaštite stotina hiljada ljudi što su posebno nagrnuli u velike gradove.¹² Osmanska država je nakon Berlinskog kongresa bila u dugotrajnoj krizi, rastrzana brojnim unutarnjim slabostima i vanjskim pritiscima. Porta je još od polovine XIX stoljeća bila pod pritiskom evropskih sila da izvrši reforme svog sistema. One su često odgađane ili su površno provođene uz velike otpore. Sve izraženiji problemi doveli su do stvaranja „mladoturskog pokreta“, koji je uspio u ljeto 1908. prisiliti sultana Abdul Hamida da donese novi ustav, kojim su bila zajamčena demokratska prava kao i ravnopravnost muslimana i nemuslimana.¹³ Porta je, pod brojnim problemima, ovisna o stranom kapitalu, bila prisiljena na daljnju politiku ustupaka. Takvo stanje koristi Austro-Ugarska, koja anektira Bosnu i Hercegovinu, Italija, da ratom 1911/1912. otrgne Tripolis i Kirenaiku.¹⁴ Aneksija Bosne i Hercegovine podstaknula je također pretenzije balkanskih država da potraže dobit na drugoj strani. Porta je pokazala naspram tih događaja mnogo slabosti, što je uvjeralo njene balkanske susjede da će ona morati odustati i od svojih preostalih evropskih teritorija.

„Zlatni vijek“ nacionalne državnosti na Balkanu od 1878. do 1914. godine, kada započinje period velikih evropskih katastrofa, bio je razdoblje krajnjih nacionalnih napetosti i pokušaja da se povijest ispravi ne samo perom nego i militantnom državnom politikom.¹⁵ Srbija i Crna Gora, nakon austrougarske aneksije Bosne i Hercegovine, usmjeravaju snažnije svoje teritorijalne ambicije ka jugu, prema Sandžaku, Kosovu, Makedoniji, Skadru i krajevima na sjeveru Albanije.¹⁶ Srbija je pomagala komitske pokrete Srba u Osmanskom

¹² K. Beydilli, *Od Kućuk Kajnardže do propasti*, u: *Historija Osmanske države i civilizacije*, priredio E. Ihsanoglu, Sarajevo, 2004, 122.

¹³ Mladoturci su u početku mnogo govorili o univerzalnim ljudskim pravima, rasnoj i vjerskoj ravnopravnosti, obećavajući da će Osmansko carstvo i njegove mnogobrojne etničke zajednice uvesti u moderno doba. „Bilo da se molimo u sinagogi, crkvi ili džamiji“, govorile su neke njihove vođe, „svi živimo pod istim plavim nebom, ponosno se nazivajući Osmanlijama“; vidi: T. Rajs, *Orijentalista: rešavanje misterije jednog neobičnog i opasnog života*, Beograd, 2006, 120.

¹⁴ Italija je u ovom ratu, upotrebom avijacije, izvršila prvo bombardiranje u historiji ratovanja. Zato se on u literaturi uzima kao prvi primjer rata koji je jedna „civilizirana država“ vodila uništavajući stanovništvo Libije tada najsavremenijim oružjem; opšir. V. Popović, *Istočno pitanje*, Beograd, 1996, 220; M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, 1997, 456.

¹⁵ I. Banac, *Cijena Bosne*, Sarajevo, 1996, 303.

¹⁶ Predstavnici Srbije i Crne Gore, tada još uvijek dvije nesamostalne kneževine, potpisali su u junu 1876. u Veneciji tajni ugovor i vojnu konvenciju. Po tom ugovoru, „obe visoke

carstvu, ubacivala ljudstvo i oružje, organizirala Srbe u borbi protiv osmanskih organa, „ali da se to radi organizirano i oprezno“. U tome su aktivnu ulogu imale srpske pogranične vlasti. Crna Gora je, s druge strane, pokazivala interes za slične akcije u beranskom, bjelopoljskom i pljevaljskom kraju. Srpske, grčke i bugarske komitske jedinice su u Makedoniji izvodile razne oružane akcije. Među ovim komitama su često djelovali i oficiri iz njihovih matičnih država.¹⁷ Akcije paravojnih formacija su bile jedan od načina da se izmijeni ili ubrza tok historije. Među državicima Crne Gore i Srbije se već 1910. počelo govoriti o savezu za rat protiv osmanske države. Inicijativa je došla od Crne Gore, koja je „uvijek bila spremna“ za izazov i podsticanje nemira u osmanskom susjedstvu. Stvaranjem saveza Srbije, Crne Gore, Bugarske i Grčke 1912. bile su, pod pokroviteljstvom Rusije, okončane pripreme za rat. Formiranje saveza počivalo je na sistemu ugovora koji su sadržavali i tajne klauzule.¹⁸ Balkanske države su uviđale da udruživanjem svojih snaga raspoložu vojnim potencijalima sposobnim da osmansku državu poraze i potisnu s Balkana, kao i političkim mogućnostima da Evropu brzo suoče sa situacijom „svršenog čina“. Balkanske države su biće svoje nacije obrazovale na konzervativnoj političkoj ideji i nacionalnoj homogenizaciji. Bugarska je imala najjaču vojsku, a Grčka najveće međunarodne simpatije. Ofanzivne namjere balkanskih saveznika bile su skrivane od velikih sila. Jedino je Rusija bila upoznata s njihovim planovima.¹⁹ Nijedna koalicija do tada, poput ove koalicije pravoslavnih naroda i država, nije povela rat na temelju nejasnijeg

ugovarajuće strane zaključuju savez kome je opšti cilj oslobođenje hrišćana a bliži i neposredni cilj oslobođenje srpskog naroda u evropskoj Turskoj“.

¹⁷ V. Šalipurović, *Kulturno-prosvetne i političke organizacije u Polimlju i Raškoj 1903-1912*, Nova Varoš, 1972, 360; Č. Lučić, *Previranja u Raškoj oblasti krajem 19. i početkom 20. vijeka*, Istorijski zapisi, br. 3, Podgorica, 1997, 100-102; opšir. vidi: *Prvi balkanski rat*, Beograd, 1959; *Prvi balkanski rat 1912. i kraj Osmanskog carstva na Balkanu*, Zbornik radova, Beograd, 2007.

¹⁸ N. Rakočević, *Odnosi Crne Gore i Srbije 1903-1918*, Istorijski zapisi, br. 3-4, Titograd, 1984, 95. Predstavnici Srbije i Crne Gore su 23. septembra 1912. na Cetinju sklopili političku i vojnu konvenciju kojom su se te dvije države, konstatirajući kako su stanje u Osmanskom carstvu i opšte prilike „u Jevropi vrlo povoljne za akciju u cilju oslobođenja Srba ispod turskog jarma“, obavezale na savezništvo u ratu protiv Porte koji treba objaviti najdalje do 1. oktobra, te da će karakter tog rata njihovih armija biti „strategijska ofanziva“.

¹⁹ Упор. Д. Зографски, *Големите сили на Балканот во почетокот на XX век (1900-1914)*, Гласник, бр. 2-3, Скопје 1970, 61-62; D. Đorđević, *Na početku razdoblja ratova*, u: *Istorija srpskog naroda*, VI knjiga, I tom, Beograd 1983, 188; Lj. Dimić, *Srbi i Jugoslavija*, Beograd, 1998, 22; L. Vrkatić, *Istorijsko nasleđe konzervativne političke ideje*, Helsinške sveske, br. 10, Beograd, 2001, 94.

međusobnog dogovora o tome za što se doista bori nego što su to učinili sudionici ove akcije protiv Porte. Većina stanovništva Grčke, Srbije, Bugarske i Crne Gore pružala je otvorenu podršku ciljevima antiosmanskog saveza i potonjeg balkanskog rata. Štampa u Srbiji i Bugarskoj bit će odlučujući faktor u „stvaranju psiholoških preduslova za rat“ (L. Trocki). „Srbija se budi, ona se sprema za krvavi rat i sveti čin Narodnog Oslobođenja i Ujedinjenja“, pisao je „Pijemont“, list organizacije „Ujedinjenje ili smrt“.²⁰ Rat je u XX stoljeću prestao biti, kako je to bilo u prošlosti, sukob između oružanih snaga ili čak između „blagajni“ zaraćenih strana. Postao je rat između snage volje i morala društava koja su se našla u sukobu.²¹

Albanci u Kosovskom i Skadarskom vilajetu su ustancima od 1909. do 1912. najneposrednije postavili na tapet opstanak osmanske države u Evropi. U ljeto 1912. došlo je do albanskog ustanka. Ustanici su zauzeli Skoplje, Prištinu, Peć, Đakovicu i Prizren. U balkanskim historiografijama je nerijetko zanemarivana činjenica da su se 1912. Kosovo i dio Makedonije već nalazili u rukama albanskih ustanika. Na smišljeni nagovor nekih uglednijih Srba, Albanci u Skoplju, gdje je bilo prisutno dosta konzula i stranih novinara, oslobađaju iz zatvora više od 1.500 osoba, koje potom pljačkaju i izazivaju nered u tom gradu. To se sa srpske strane, koja se pripremala za rat i tražila povod za njegovo izbijanje, i priželjkivalo, jer „kad se to moglo desiti u Skoplju kod toliko evropskog svijeta, šta je tek po ostalim palankama“. Evropska štampa potom piše: „U Turskoj je rasulo“, a balkanska „Naša braća izgiboše u Turskoj“.²² Mladoturci su pristali na pregovore s Albanskim komitetom nacionalnog ujedinjenja o uspostavljanju autonomne Albanije, koja je trebala obuhvatiti vilajete Skadar, Kosovo, Monastir (Bitolj) i Janjinu. Dr. Milorad Ekmečić piše da je do Prvog balkanskog rata 1912. došlo zapravo „zbog rešavanja albanskog pitanja, bez balkanskih država“.²³ U augustu 1912. grof Berthold, ministar vanjskih poslova Austro-Ugarske, predočio je vladama velikih sila novi program reformi u Osmanskom carstvu, ali je sve već bilo kasno. Balkanske države nisu bile spremne da prihvate uspostavljanje Albanije u njenim „etničkim granicama“. Ratni mehanizam je zato postao operativan prije nego što je bilo planirano. Za savez balkanskih država Porta je saznala tek krajem septembra 1912. godine.²⁴

²⁰ Opšir. O. Popović-Obradović, *Kakva ili kolika država: ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX-XXI veka*, Beograd, 2009, 243-245.

²¹ M. Howard, *Rat u evropskoj povijesti*, Zagreb, 2002, 144-145.

²² J. Popović, *Život Srba na Kosovu 1812-1912*, Beograd, 1987, 201, 386.

²³ M. Ekmečić, *Dugo kretanje između klanja i oranja: Istorija Srba u Novom veku (1492-1992)*, Beograd, 2008, 344.

²⁴ D. Đorđević, *Kako su velike sile saznale za sklapanje Balkanskog saveza 1912. godine*,

Porta se bezuspješno obraćala velikim silama sa zahtjevom da izvrše dodatni pritisak na članice tog saveza kako bi one odustale od svojih ratnih pohoda. Velike sile su negirale postojanje tog saveza. Balkanski saveznici su imali oko 700.000 vojnika naprema 320.000 osmanskih. U predvečerje rata sa granice su u Beograd slati izvještaji o pripremama za rat, kao i instrukcije ovlaštenim oficirima da „napadnu muhadžire u selima na Kopaoniku prema turskoj strani i da ih unište, a narod preko granice da se odmah počne oružati“.²⁵ U augustu i septembru 1912. Crna Gora je inscenirala „incidente“ na svojoj južnoj granici, a Srbija je pojačala aktivnosti svojih komita.²⁶ Velike sile će, posredstvom Austro-Ugarske i Rusije, samo napraviti demarš kod balkanskih država i Porte, osuđujući svako narušavanje mira, naglašavajući da sile, ako dođe do rata, neće dozvoliti nikakve teritorijalne promjene. Balkanski saveznici su, grubo se miješajući u unutarnje stvari osmanske države, s druge strane, ispostavljali ultimativne zahtjeve Porti, formulirane tako da ih ona nije mogla prihvatiti. Združene balkanske države su, da bi preduhitrile nagoviještenu demokratizaciju Osmanskog carstva, što bi pred Evropom poništilo motive za ratni pohod i diobu osmanskih zemalja, započele 1912. rat, u kojem je, osim kršenja međunarodnog prava i postojećih sklopljenih sporazuma, aktueliziran, do svireposti, termin – osveta. Tradicionalna antiosmanska osjećanja i tvrdi, atavistički stavovi, bili su velika pokretačka snaga. Taj rat je u Srbiji, piše Borislav Ratković, „decenijama i vekovima pripreman preko narodnog predanja, škola, knjiga, srpskih narodnih pesama, rodoljubive umetničke poezije“.²⁷

Rat je, prema dogovoru, uzimajući kao argument pogranične čarke, prva započela početkom oktobra Crna Gora prodorom u sjevernu Albaniju i Sandžak. To što je upravo ona prva krenula u rat bilo je proba reakcije velikih sila, posebno Austro-Ugarske. U slučaju nepovoljnog razvoja događaja, smatralo se da bi se za Crnu Goru založile Rusija i Italija. U crnogorskoj objavi rata navedeno je da se prekidaju svi odnosi s Portom, „prepuštajući sreći oružja Crnogoraca priznanje njihovih prava i vekovno nepriznatih prava njihove braće u Otomanskom carstvu“.²⁸ Druge balkanske zemlje saveznice su ubrzo, 13. oktobra, uputile ultimatum Porti, kojim su, između ostalog, zatražile nove

Istorijski glasnik, br. 4, Beograd, 1954, 142; V. Ćorović, *Naše pobjede*, Beograd, 1929, 28; M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 457.

²⁵ Arhiv Srbije u Beogradu (dalje: AS), Fond arhive Ministarstva inostranih dela Kraljevine Srbije (dalje: MID), Političko odelenje (dalje: PO), 1912, dosje 8, pov. br. 1684.

²⁶ N. Malcolm, *Kosovo: Kratka povijest*, Sarajevo, 2000, 295.

²⁷ B. Ratković, *Oslobađanje Kosova i Metohije 1912. godine*, feljton, „Politika“, Beograd, 2. maja 1999.

²⁸ *Balkanski ugovorni odnosi*, I, 1876-1918, Beograd, 1998, 314.

reforme pod hrišćanskim nadzorom i hitnu demobilizaciju osmanske vojske. Porta na sve zahtjeve, jasno, nije mogla pristati, pa su pet dana kasnije uslijedile objave rata sa svih strana.²⁹ U Proglasu kralja Crne Gore Nikole Petrovića povodom objave rata Osmanskom carstvu ističe se: „Nijesmo sami. S nama je Bog, s nama su balkanske hrišćanske kraljevine, sa kojijema smo udruženi u zajednicu, za čim sam vazda čeznuo, i koju su sve do navale azijatskog osvajača željno očekivali toliki pasovi balkanskih naroda“.³⁰ U proklamaciji srpskog kralja Petra I rat je okarakteriziran kao „sveti boj za slobodu porobljene braće, za bolji život i napredak Kraljevine Srbije“.³¹ Ovom proklamacijom, koju su potpisali svi članovi vlade na čelu s Nikolom Pašićem, kralj Petar je skrenuo pažnju svojoj vojsci da će ona u „Staroj Srbiji“ pored hrišćana zateći i „Srbe muslimane koji su nam isto tako dragi, a s njima i Arbanase, hrišćane i muslimane, s kojima naš narod živi zajedno 1.300 godina, obično deleći s njima i sreću i nesreću. Mi im svima nosimo slobodu, bratstvo, jednakost u svemu sa Srbima“.³² Crnogorska i srpska vojska su težile da odvojeno, bez obzira na prethodne dogovore, što prije osvoje pojedine krajeve i gradove kako bi im to bio jedan od argumenata da ih kasnije zadrže u okviru svoje države.

Bošnjaci u Sandžaku su sa zebnjom dočekali rat, pogotovo u krajevima gdje su bili u manjini. U mjestima gdje je bilo u izrazitoj većini, pak, ovo stanovništvo se spremalo na otpor.³³ On je posebno došao do izražaja u Novom Pazaru, čija je masovna odbrana, pred srpskim topovima, na kraju, ipak prisiljena na predaju.³⁴ U napadu na taj grad učestvovao je i četnički odred od 700

²⁹ AS, MID, PO, 1912, f. XII, d. 6.

³⁰ AS, MID, PO, 1912, P/31-VI.

³¹ U proglasu štampanom na albanskom jeziku četiri dana prije izbijanja rata, srpski general Boža Janković, komandant III armije, upozorava: „Mi nosimo u jednoj ruci pravdu, istinu, poštenje i čast, a u drugoj barut i olovo. Ko nam izađe na susret kao brat, zagrlićemo ga bratski“ – prema: V. Kazimirović, *Crna ruka*, Kragujevac, 1997, 536.

³² V. Kazimirović, *Crna ruka*, 529; E. Mušović, *Etnički procesi i etnička struktura stanovništva Novog Pazara*, Beograd, 1979, 44.

³³ Za muslimane u Sandžaku neki srpski izvori su 1912. kazivali da su to „fanatizovane pristalice islama, konzervativni, ratoborni i smatraju ovaj ugao Balkana poslednjim pribežištem pod skiptar padišaha kome su neograničeno odani“ – cit. prema: M. Petrović, *Istorijski izvori o Prijepolju i Srednjem Polimlju krajem XIX i početkom XX veka*, Mileševski zapisi, br. 2, Prijepolje, 1996, 233.

³⁴ U pokušaju odbrane Novog Pazara pred napadima srpske vojske bilo je u tom gradu, prema srpskim izvorima, preko 300 mrtvih i 700 ranjenih boraca: „Kolika je pak dobrovoljna i borbena gotovost da se Novi Pazar uporno brani pokazuje i ta okolnost, što i do sada, među mrtvima i ranjenima, koje Turci nisu uspjeli da sa bojišta uklone i odnesu, što uvek veoma revnosno čine, moglo videti i mladića od 17 i 18 godina, kao i staraca od preko 60

ljudi, formiran u Raškoj od srpskih iseljenika iz Sandžaka. Osmanski izvori su bilježili stradanja naroda u sjeničkom i novovaroškom kraju od komitskih četa. Javorska brigada srpske vojske je zauzela 25. oktobra Sjenicu nakon velikih borbi, gdje se ujedno srela s crnogorskim jedinicama, zatim 27. oktobra Prijepolje. Nova Varoš je zauzeta 1. novembra, a pet dana kasnije Priboj.

Osmansku vojsku je rat zatekao usred sporog procesa obnove. Vodeći odbrambeni rat, ona trpi poraze kod Skadra, Jedrena, Kirk-Kilise, Čataldže, Lile Burgasa, Soluna. U osmanskim vojnim skladištima na hiljade novih topova i pušaka ležalo je beskorisno jer vojnici nisu znali njima rukovati. Velike mase muhadžira sa sjevera hrlile su ka Istanbulu, „jad i nesreće su preplavili ulice“.³⁵ Džamije i škole su bile prepune ranjenika i muhadžira. U Istanbulu se krajem 1912. pojavila kolera. Nakon njene šire pojave vlasti u Bosni i Hercegovini su naredile zatvaranje granice prema Srbiji, Sandžaku i Crnoj Gori. Brojni muhadžiri su ipak nalazili načina da tu granicu pređu. Već krajem oktobra 1912. u Bosni i Hercegovini se, osim njih, nalazilo i 1.600 izbjeglih osmanskih vojnika.³⁶

Velike sile su se pretvarale da ih događaji na Balkanu prevazilaze. Za Osmanlije su stvari ubrzo poprimile obrise katastrofe. Bugari su osvojili istočnu Trakiju, izvršili opsadu Jedrena, došli do rovova Čataldže, posljednje osmanske linije odbrane pred Istanbulom. Grci su, nakon proglašenja pripajanja Kipra, zauzeli brojna druga ostrva, kao i Epir i južnu Makedoniju, pretekavši Bugare u osvajanju Soluna. Srpska vojska je zauzela Kosovo i sjevernu Makedoniju, dok su Crnogorci došli do Skadra. Za svega nekoliko sedmica Osmansko carstvo je izgubilo skoro sve svoje evropske teritorije.³⁷ Istaknuti francuski intelektualac Pierre Loti je povodom osmanskih poraza, braneći Osmanlije,

godina“ – vidi: M. Radović, *Oslobođenje Novog Pazara u Prvom balkanskom ratu*, Novopazarski zbornik, br. 13, Novi Pazar, 1989, 127; *Ratna memoarska i dnevnička proza*, priredio S. Đorđić, Beograd, 1988, 18. Srpska vojska je 23. oktobra 1912. ušla u Novi Pazar: „Komandant Ibarske vojske ušao je u Novi Pazar na čelu srednje kolone, u pratnji konjičkog eskadrona i bataljona pešadije. Ispred kolone išli su izaslanici i taoci – turske age i begovi.“ Omer Koničanin opisao je ulazak i doček srpske vojske: „Srpske žene su bile obučene u svečane haljine sa niskama dukata oko glave i vrata. U razgovoru sa njima komandant mesta ih je kroz šalu pitao: ‘Je li to onaj turski zulum, što ste ga trpeli’, pokazujući na zlatne niske“ – cit. prema: S. Bandžović, *Iseljavanje Muslimana iz Sandžaka*, Sarajevo, 1991, 14.

³⁵ J. Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) Carstva*, III, Zagreb, 1979, 525.

³⁶ M. Ekmečić, *Uticaj balkanskih ratova 1912-1913. na društvo u Bosni i Hercegovini*, Marksistička misao, br. 4, Beograd, 1985, 139.

³⁷ P. Dimon-F. Žoržon, *Umiranje jednog carstva (1908-1923)*, u: *Istorija Osmanskog carstva*, Beograd, 2002, 732.

„napuštene, prevarene od svih, pokradene“, kritizirao ponašanje Zapada: „napredak, civilizacija, hrišćanstvo, sve je to ekstra brzo ubijanje, ubijanje poput mašine“, napadajući balkansku gramzivost, koja se nije zadovoljavala samo već osvojenim teritorijima, nego je težila zauzimanju Istanbula, optužujući Evropu za saučesništvo u tom komadanju Osmanskog carstva: „Bruka, bruka za Evropu, bruka za njeno lažno hrišćanstvo.“³⁸

Proklamirani ideali s kojima su balkanski saveznici krenuli u rat 1912. pretvorili su se brzo u pljačku i razbojništvo, u masakre „naroda Polumjeseca“ u interesu „kulture Krsta“. Nacionalšovinističke strasti i vjerska netrpeljivost našli su izraz u ubijanju, protjerivanju, pljački i paljenju kuća muslimana. U tome nije zaostajala nijedna od vojski balkanskih država. Prvi balkanski rat karakterizirali su izuzetna svirepost i bezobzirnost prema civilnom stanovništvu koje je imalo nesreću da živi na područjima zahvaćenim oružanim sukobima. Gdje god su jedinice balkanskih vojski vidjele priliku da ugrabe dodatne teritorije, one su to i radile, pa i onda kada nije bilo nikakvog historijskog ili demografskog razloga za taj korak.³⁹ Etnonacionalistički ideali o etnički homogenim državama bili su u sukobu s realnošću, etničkom i vjerskom heterogenošću na osvojenim teritorijima, gdje većinu stanovništva nisu činili Bugari, Srbi i Grci, već pripadnici drugih etničkih i vjerskih zajednica. Tokom 1912/1913. došlo je do prvih etničkih čišćenja velikog stila u evropskoj historiji XX stoljeća. Šok zbog masovnih zločina bio je utoliko veći što su se zbili samo pet godina nakon usvajanja Haške ratne konvencije.⁴⁰ Zločini nisu

³⁸ A. Vileže, *Pjer Loti i balkanska Evropa*, Stvaranje, br. 8-10, Podgorica, 1995, 938-939.

³⁹ Zločini počinjeni u ovom ratu zaprepastili su međunarodnu javnost. Bio je to jedan od prvih medijski praćenih ratova pošto su, nakon Burskog rata u južnoj Africi, novinari prvi put išli s vojskom i izvještavali o stanju na frontovima. Izvještaji o masakrima civila brzo su poslali u svijet. Pratili su ih i slične informacije diplomatskih predstavnika zapadnih zemalja. Karnegijeva fondacija za međunarodni mir, osnovana 1911. godine, reagirajući na takve vijesti, uputila je posebnu međunarodnu komisiju sa zadatkom da na licu mjesta provede istraživanja o uzrocima i načinu vođenja ratova na Balkanu 1912-1913., nakon čega je ona 1914. objavila izvještaj na više stotina stranica; opšir. *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balcan Wars*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington D.C., 1914; Ž. Rupnik, *Evropa u balkanskom ogledalu*, „Republika“, br. 196, Beograd, 1-15. septembra 1998, 23; *Nedovršeni mir: Izveštaj Međunarodne komisije za Balkan*, Beograd, 1998, XIX; V. Ortakovski, *Minorities in the Balkans*, Skopje 1998, 92-93; M. Gleni, *Balkan 1804-1999. (Nacionalizam, rat i velike sile)*, I, Beograd, 2001, 255; *Ratni izvještaji Lava Trockog – balkanski ratovi 1912-1913*, Znakovi vremena, br. 11, Sarajevo, 2001, 174; D. Stojanović, *U spirali zločina: slučaj Balkanskih ratova*, „Helsinška povelja“, br. 129-130, Beograd, mart-april 2009, 13-15.

⁴⁰ Cilj konvencije iz 1907. bio je da se svaka forma rata uklopi u neka pravila, pa je jasno po-

bili rezultat zastranjivanja, već bitni dio strategije. Balkanski saveznici su novoosvojene teritorije shvaćali kao ratni plijen i nastojali su silom da nametnu svoje interese i zadovolje narasle apetite.

Ono što je balkanskim ratovima, koji će kasnije u pojedinim nacionalnim mitologijama biti obilježavani kao „najpopularniji“, „ostvarenje zavetne misli“, „doba velikog obračuna“, udarilo pečat najbarbarskih ratova, ustvrdio je Dimitrije Tucović, to su bile „reke krvi poubijanoga neboračkog stanovništva, nevine dece, žena i mirnih ljudi, radnoga sveta Stare Srbije, Albanije, Makedonije i Trakije, čija je jedina krivica što se drukčije bogu moli, što drugim jezikom govori, drugo ime nosi i što je na svom vekovnom ognjištu naivno sačekao četiri divlje najezde“.⁴¹ Ubijanje muslimanskog i neslavenskog stanovništva nije smatrano za zločin, već, prije svega, za nužnu „neugodnost“. U britanskom parlamentu čuli su se glasni protesti protiv zločina i lažnih nosilaca „kulture“ i slobode, kao i iskazi da je saglasnost da se s muhadžirima postupa kao i s onima iz 1878. godine „užasna sramota i blamaža za civilizirane države“.⁴² Pojedini izvještači su navodili da za sto godina osmanske uprave u Makedoniji nije nanoseno hrišćanima toliko nepravdi koliko su hrišćanski osvajači napravili muslimanima samo za jedan mjesec. Bugarski i grčki vojnici su se utrkivali u zauzimanju nekih džamija, da bi na njihovim ulazima postavljali svoje krstove. Džamije srušene dinamitom ili zapaljane bile su uobičajen prizor koji su Bugari ostavljali za sobom. Gradovi Voden, Neguš, Ber, Enidže Vardar pretvoreni su u ruševine. Bugari su u nekim čisto muslimanskim selima izvršili velika krvoprolića. Bilo je sela u blizini Sereza, Drame, Kavale koja su oni potpuno uništili. Američka štampa je pisala da i „zločini i vandalizmi koje su Grci počinili nisu od one vrste koju ljudski um može opisati“.

vučena razlika između boraca i civilnog stanovništva. Ta su pravila na Balkanu, međutim, brzo prekršena; opšir. H. Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Beograd, 2008, 238-239.

⁴¹ Opšir. „Radničke novine“, br. 223, Beograd, 22. oktobra 1913; D. Tucović, *Sabrana dela*, knj. 7, Beograd, 1980, 160-164. Holm Zundhausen prenosi svojedobni iskaz historičara Vladimira Dedijera kako je godinama proučavao sva dokumenta iz 1913. i da zato mirne savjesti može reći kako je Tucović događaje opisao upravo onako kako su se zbili – prema: H. Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, 240, nap. 320.

⁴² S. Korkut, *Dvije preuzete rezolucije*, Socijaldemokrat, br. 5, Sarajevo, 2001, 150. „Radničke novine“ su objavljivale u novembru 1913. da su „varvarski podvizi nekulturnih crnogorskih plemena i besne srpske soldateske“ izvršili za godinu dana snažniju propagandu za Austro-Ugarsku nego „njeni konzuli i frateri za čitav vek“ – vidi: D. Tucović, *Crnogorski bes*, „Radničke novine“, br. 239, Beograd, 9. novembra 1913.

Strani novinari su pisali o zarobljenim osmanskim vojnicima kojima su nosevi i gornje usne bili odrezani. Edith Durham je vidjela devet žrtava koje su preživjele odsijecanje noseva. Crnogorci su, kako su se hvalisali, nakon svake bitke išli naokolo i osakaćivali ranjene: „nijedan nos nisu ostavili na truplu između Berana i Peći“.⁴³ Kada su dva crnogorska vojnika ubijena u blizini sela Punoševca na Kosovu, to selo je spaljeno, stanovništvo je pobijeno, a djecu koja su bježala nabijali su na bajonete i bacali u kuće u plamenu.⁴⁴ Đakovica je bila opljačkana „do poslednjeg dućana“. Nije bilo obzira ni prema radnjama čiji su vlasnici bili Srbi: „zaprepašćenje je ovladalo i kod hrišćana i kod muslimana“.⁴⁵ U Ferizaju (Uroševac) su izbjegli Albanci bili pozvani da se vrate svojim kućama, da bi potom 300-400 onih koji su to uradili bili pobijeni. Srpski štab je izdao naredbu da svako naselje u kojem je ispaljen metak iz albanske puške na srpske vojnike bude uništeno. Nakon toga je došlo do masakra albanskog stanovništva. Samo oko Prizrena ubijeno je više od pet hiljada ljudi, a između dvanaest do petnaest hiljada je nestalo. Od 32 džamije u Prizrenu, 30 je vojska pretvorila u kasarne, skladišta municije i spremišta za sijeno.⁴⁶ Vatre zapaljenih sela bile su jedini signal kojim su se pojedine kolone srpske vojske međusobno obavještavale o svom „napredovanju“ i pravcima kretanja. S padom Kumanova u srpske ruke u Skoplju se slegao „ceo onaj svet arnautskog stanovništva koje je srpska vojska, nadirući sa severa, gurala pred sobom i koje je tu, tražeći utočišta, velikim delom našlo – smrt“.⁴⁷ Pojava srpskih jedinica u blizini Skoplja izazvala je pravi kaos u tom gradu. U bolnicama je ležalo više od 900 osmanskih ranjenih vojnika kada se pročulo da srpske jedinice ulaze u grad. Bolnicu su prvo napustili ljekari a potom i bolničarke. Na ulicama je vladala graja i užasna panika. Ranjenici su se, preplašeni i ostavljeni, dizali jedan po jedan puzeći i zapomažući na putu do kasarni ili do ulice, pokušavajući da se probiju do željezničke stanice i vozova koji su odvozili sretnike: „Tu su tako, kao mravi, ležali iznemogli, polumrtvi, one-

⁴³ Neki podgorički gimnazijski profesor Kovačević najavljuvao je prije rata da neće ostati mnogo „Turaka“ s nosevima, tumačeći to činjenicom da oni i nisu ljudi, da je rezanje noseva stari crnogorski običaj: *Kako da vojnik dokaže svoje junaštvo svom komandantu ako ne donese noseve? Naravno da ćemo rezati noseve, uvijek smo ih rezali* – prema: B. Jezernik, *Zemlja u kojoj je sve naopako*, Sarajevo, 2000, 187.

⁴⁴ V. Dedijer, *Veliki buntovnik Milovan Đilas*, Beograd, 1991, 113; upor. *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije*, knj. VI, sv. 1, Beograd, 1981, 418-419.

⁴⁵ *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903-1914*, knj. V, sv. 3, Beograd, 1986, 308.

⁴⁶ J. Udovički, *Spone i sukobi*, „Republika“, br. 188, Beograd, 1-15. maja 1998, N. Malcolm, *Kosovo: Kratka povijest*, Sarajevo, 2000, 298-302.

⁴⁷ „Radničke novine“, br. 223, Beograd, 22. oktobra 1913.

sveščeni... Nisu mogli dalje. Slabosti i rane ne dadoše im da se spasu, i da se odvuku do voza. Poskapavala je tu većina njih na ulici.⁴⁸ Muslimanska imanja u Skoplju su bila prosto razgrabljena od „strane seljaka Srba i Egzarhista“. Izvršeni su veliki pogromi nad muslimanima u bitoljskom i kočanskom kraju. Brojne džamije su porušene.⁴⁹ U Štipu su bugarske komite opljačkale kuće i radnje muslimanskog i jevrejskog stanovništva. Pola grada je bilo ispražnjeno. U Strumici su jedan srpski major i trojica bugarskih oficira išli od kuće do kuće u pratnji jednog „svjedoka“ koji je potvrđivao „krivicu“ budućih žrtava. Računa se da je ubijeno između 3.000 i 4.000 ljudi u širem regionu Strumice. U toku ratnih operacija i Makedonci su dali eruptivnog oduška svom gnjevu prema muslimanima.⁵⁰

U jesen 1912. godine, dok paljba topova još uvijek nije bila utihnula, u Kumanovo i Skoplje, kao i druga mjesta, počeo je pristizati veliki broj Srba iz Srbije i Austro-Ugarske da izvidi mogućnosti za naseljavanje u „oslobođenim krajevima“.⁵¹ Blizu 2.000 „turskih izbjeglica“, većinom žena i djece, između Radovišta i Štipa, „umrlo je od gladi – doslovno od gladi“ – pisao je jedan činovnik poslan u Štip da organizira filijalu nacionalne banke. Razoružavanje muslimanskih sela pretvorilo se ne samo u sakupljanje oružja nego i u otvorena razbojništva. Za vojnim kolonama su se vukla brojna stada opljačkane stoke. Srpska i crnogorska vojska su 1912. u sjevernoj Albaniji čitava sela pretvarale u krematorije.⁵² Dvije kolone srpske vojske krenule su početkom novembra 1912. preko albanskih planina do Jadranskog mora. U Beograd su iz Albanije slate informacije da „kuda god je naša vojska prošla, tuda treba drugi narod da se seli, a prvi je uništen i sve njihovo što se nazivalo“.⁵³ Na-

⁴⁸ Cit. prema: S. Đurić, *Dnevnik pobjeda. Srbija u balkanskim ratovima 1912-1913*, Beograd, 1988, 244.

⁴⁹ Upor. *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903-1914*, knj. V, sv. 3, 245; *Српску извори за историјата на македонскиот народ 1912-1914*, Скопје, 1979, 248.

⁵⁰ B. Horvat, *Kosovsko pitanje*, Zagreb, 1988, 34; D. Stojanović, *U spirali zločina: slučaj Balkanskih ratova*, 14.

⁵¹ J. Tomić, *Seoba u Srbiju i čija da bude zemlja u oslobođenim srpskim krajevima*, Beograd, 1914, 6.

⁵² P. J. Cohen, *Srpski tajni rat: Propaganda i manipulacija historijom*, Sarajevo, 1998, 30-31. Dr. Hakif Bajrami iznosi procjenu, na osnovu britanskih izvora, da je u Kosovskom, Skadarskom, Bitoljskom i Janinskom vilajetu 1912-1913. bilo ubijeno oko 150.000 ljudi, po kratkom postupku i bez ikakvog povoda. Srpska vojska će 1913-1914. zapaliti ili do zemlje uništiti 133 a crnogorska 102 albanska sela; opšir. H. Bajrami, *Orijentacija Srbije za kolonizaciju i srbizaciju Kosova*, u: B. Cana-C. Milivojević, *Kosmet ili Kosova*, Beograd, 1996, 156-165.

⁵³ P. Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, Beograd, 2000, 201. Ironija je, piše Petrit Imami,

suprot srpskim „donosiocima kulture“ stajali su, prema Vladanu Đorđeviću, Albanci – barbarski „crvenokošci Evrope“, što je nagovještavalo namjeru da se s njima postupa na sličan način kao što je svojedobno bijelo stanovništvo Amerike postupalo s Indijancima.⁵⁴ Osjećanje posebnosti, superiornosti, pa čak i mržnje prema drugim etničkim zajednicama, uporno postoji, navodi se u literaturi, kao neka vrsta arhetipa uspostavljenog na samim počecima nastanka ljudskog društva.

Izlazak srpske vojske, preko sjevernih albanskih krajeva, kod Lješa, na Jadransko more, što je bio primarni ratni cilj Srbije, označio je pobjedu „radikalnog nacionalizma“.⁵⁵ Drač (Durrës) je u budućnosti trebao postati glavnom srpskom pomorskom lukom. Jovan Cvijić će podržavati ideju o aneksiji kao „antietnografsku nužnost“.⁵⁶ Srpska vanjska politika je ovim imperijalnim činom i „ubijanjem sa rezonom“ izgubila i posljednji argument u isticanju principa narodnosti kao ideološke osnove svog nacionalnog programa. Tu osvajačku politiku su podržavale gotovo sve građanske partije, najveći dio društva, a naročito vojska.⁵⁷ Srpska vojska je silom svog oružja izašla na more, ali je pred započetim koncentriranjem 200.000 austrougarskih vojnika i pripremljenom proklamacijom o objavi rata nevoljno morala da se povuče.⁵⁸ Politika

da su istodobno, zbog pomanjkanja radnika u Srbiji, pošto su mnogi bili mobilizirani, po rudnicima i fabrikama hitno upošljavani brojni Albanci sa Kosova. „Radničke novine“ tim povodom će krajem marta 1913. objaviti: „Tako su Arbanasi, o kojima šovinistička štampa trubi da su divljaci, postali industrijski radnici u preduzećima srpskih kapitalista.“

⁵⁴ H. Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, 241-242.

⁵⁵ Dr. Čedomir Antić ukazuje na to kako su se još 1853. Ilija Garašanin, koji je stajao na čelu najmoćnijeg srpskog ministarstva – Početeljstva vnutrenjih dela, i Tomas de Fonblank, britanski konzul u Beogradu, sporazumjeli o stvaranju Potkraljevine Srbije, koja je, shodno tom dogovoru, trebala biti proširena na Kosovo, Metohiju, Crnu Goru, Brda, staru Hercegovinu i zapadnu Bugarsku (uključujući Sofiju), a dobila bi izlaz na more preko Lješa i Ulcinja, ustvrđujući da je Srbija još 1912. „imala one težnje koje je izrazio ovaj plan“ – cit. prema: Č. Antić, *Garašaninova dvestagodišnjica*, „Politika“, Beograd, 15-16. februara 2012.

⁵⁶ Upor. D. Bogdanović, *Knjiga o Kosovu*, 203-205; O. Popović-Obradović, *Kakva ili kolika država: ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX-XXI veka*, 250-251.

⁵⁷ Upor. D. Tucović, *Srbija i Arbanija*, u: *Sabrana dela*, knj. 8, Beograd, 1980, 99-101; Đ. Mikić, *Albanci i Srbija u balkanskim ratovima 1912-1913. godine*, Istorijski glasnik, br. 1-2, Beograd, 1985, 63-64.

⁵⁸ D. Đorđević, *Izlazak Srbije na Jadransko more i konferencija ambasadora u Londonu 1912*, Beograd, 1956, 84-85; M. Vojvodić, *Razgraničenje Srbije i Crne Gore sa Albanijom 1912-1913*, Istorijski časopis, XXXVI, Beograd, 1989, 149-161; B. Komatina, *Jugoslovensko-albanski odnosi 1979-1983*, Beograd, 1995, 12-13.

svršenog čina ipak nije potpuno rezultirala priželjkivanim ishodom.⁵⁹ Uprkos snažnoj ruskoj podršci, Srbija nije mogla zadržati sve što je osvojila njena „prema muslimanima užasno bezobzirna vojska“. Ostvarenje plana o komadanju albanskih teritorija onemogućit će i Albanci proglašenjem svoje države u Valoni (Vlori) 12. novembra 1912. godine. Njeno stvaranje će podržati Njemačka, Austro-Ugarska i Italija, koje su time nastojale spriječiti prodor ruskog utjecaja na centralni Mediteran. Crnogorci će, s druge strane, nakon šestomjesečne opsade konačno uspjeti da osvoje Skadar. To je bio „mrtav“, razrušen grad, kada su ga zauzeli. To nije spriječilo crnogorske trupe da krenu u uobičajenu, žestoku pljačku. Pod pritiskom velikih sila bit će ipak prinuđeni da ga napuste.⁶⁰

Crnogorska vojska je 1912. zauzela beransku, bjelopoljsku, pljevaljsku, rožajsku, plavsko-gusinjsku i đakovačku oblast, kao i Bojansku i Skadarsku krajinu. U tim akcijama bilo je pokrštavanja u Plavskom jezeru, silovanja žena i djevojaka, kidanja noseva muškarcima i urezivanja krsta na čelu.⁶¹ Jovan S. Plamenac, crnogorski ministar unutrašnjih djela, u svojim spisima o zbivanjima iz 1912/1913. prosto piše kao o kosovskoj osveti.⁶² Kada su crnogorske jedinice ušle u Bijelo Polje, nakon manjih sukoba, zatekle su prazan grad. Lokalno muslimansko stanovništvo koje je izbjeglo ostavilo je za sobom otvorene kuće „s trpezom na vidljivom mjestu, na kojoj je stajao hljeb sa britvom

⁵⁹ Srbija će se 1913, nakon stvaranja albanske države, diplomatski angažirati širom Evrope tvrdeći da Albanci nisu civilizacijski dorasli da imaju državu. Nikola Pašić, koji je mislio da će Srbija zadržati ono što je njena vojska osvojila, lamentirao je kako je Srbiji stvaranjem Albanije zatvoren jedan od njenih najvažnijih životnih pravaca razvoja. Revoltirana srbijanska štampa je obilovala negativnim napisima o Albancima. Pojavile su se i knjige koje su to trebale i dokumentirati. Stojan Protić je 1913. objavio *Albanski problem i Srbija i Austro-Ugarska*, a Vladan Đorđević iste godine knjigu *Arnauti i velike sile*, gdje navodi da *jedino među Arnautima izgleda kao da je i u XIX veku živeo po koji repat čovek*, podmećući čitaocima legendu o *repatim ljudima*, koju je u Albaniji, sredinom XIX stoljeća navodno zabilježio njemački naučnik J. G. Han; upor. V. Đorđević, *Arnauti i veliki sile*, Beograd, 1913, 100-104; J. Budžović, *Antialbanska historiografija*, “Književne novine“, br. 753, Beograd, 1. maja 1988; O. Milosavljević, *Nacionalni stereotipi u istorijskoj perspektivi*, Nova srpska politička misao, br. 1-2, Beograd, 1999, 20-21.

⁶⁰ M. Gleni, *Balkan 1804-1999*, I, 252.

⁶¹ Upor N. Rakočević, *Crnogorsko-albanski odnosi 1878-1914. godine*, u: *Srbija i Albanci u XIX i početkom XX veka*, Beograd, 1990, 154-156; P. Bartl, *Albanci*, 140; B. Jezernik, *Zemlja u kojoj je sve naopako*, 154-155; opšir. S. Bandžović, *Sandžak u balkanskim ratovima (1912-1913)*, Tutinski zbornik, br. 4, Tutin, 2003, 51-102.

⁶² S. Burzanović, *Nekoliko neobjavljenih dokumenata iz lične arhive Jovana S. Plamenca o nasiljima, zločinima i pokrštavanju muslimana 1912-1913. godine*, Almanah, br. 25-26, Podgorica, 2004, 288.

u njemu i pokraj njega so“, što je tradicionalno u tim krajevima imalo za cilj da umilostivi vojsku da ne popali kuće. Kuće nisu popaljene, ali su potpuno opustošene. Pljačkanje grada je trajalo punih 20 sati, dok konačno nije organizirana nova vlast. U pljačkanju su učestvovala i crnogorske žene koje su išle iza vojske.⁶³ Pripadnici crnogorskih dobrovoljačkih jedinica su smatrali da su zauzimanjem sandžačkih krajeva nastupili dani osvete. Njihovo ponašanje je išlo dotle da su smatrali da muslimane treba pretvoriti u raj.⁶⁴ Crnogorci su došli i u pešterska sela, gdje su izvršeni brutalni obračuni s tamošnjim muslimanima, praćeni pljačkom i paljevinom njihovih kuća. Srpski izvori su svjedočili da crnogorska vojska u Sjenici i Pljevljima „nije poštovala život i imanjan pokorenih ljudi, a naročito Turaka“. ⁶⁵ Oni su ukazivali na to da se u vladinim krugovima u Crnoj Gori šapatom govorilo o glasovima i izvještajima koji su dolazili o pljačkama i ucjenama koje su vršili Crnogorci u osvojenim krajevima.⁶⁶

Stanje za muslimansko stanovništvo bilo je teško u svim krajevima koji su 1912. izuzeti od osmanske uprave. Opći glas javnog mišljenja u Evropi je bio da balkanske države ne treba lišavati plodova njihovih brzih pobjeda.⁶⁷ Ugovorom u Londonu 4. maja 1913. okončan je Prvi balkanski rat. Već na prvoj sjednici Londonske konferencije od 17. decembra 1912. odlučeno je da Albanija postane nezavisna država iako je skoro polovina Albanaca ostala izvan njenih granica (Srbija, Crna Gora, Grčka). Međunarodnom arbitražom podijeljene su pobjednicima teritorije oduzete silom od osmanske države. Na Londonskoj konferenciji, ustvrđuje Anton Bebler, evropske kolonijalne velesile su Srbiji i Crnoj Gori – „dvoma ruskim vazalima dodelile tuđe teritorije u suprotnosti sa voljom njihovog većinskog stanovništva“ u Sandžaku, na Kosovu i u Makedoniji. Sir Edward Grey, britanski ministar vanjskih poslova, domaćin te konferencije velesila, tu činjenicu prostodušno će priznati u Donjem domu britanskog parlamenta.⁶⁸ Srbija i Crna Gora su u Londonu

⁶³ Ž. Šćepanović, *Oslobođenje Bijelog Polja 1912. godine i organizacija vlasti*, Istorijski zapisi, br. 1-2, Titograd, 1986, 67-68; M. Memić, *Bošnjaci-Muslimani Sandžaka i Crne Gore*, Sarajevo, 1996, 234-235.

⁶⁴ Ž. Šćepanović, *Društveno-političke prilike u Bijelom Polju i okolini početkom XX vijeka*, Odzivi, br. 6, Bijelo Polje, 1973, 110.

⁶⁵ *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije*, knj. V, sv. 3, 416.

⁶⁶ AS, MID, PO, 1912, f. XIII, d. 2.

⁶⁷ V. Ćorović, *Istorija Srba*, III, Beograd, 1989, 200.

⁶⁸ Upor. P. Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, feljton, „Danas“, Beograd, 8. septembra 1998; A. Bebler, *Propuštena prilika za istorijski sporazum*, „Helsinška povelja“, br. 119-120, Beograd, 2008, 16.

odbacile narodnosni princip kao „praktično neupotrebljiv“ zbog velike izmiješanosti srpskog i crnogorskog stanovništva s albanskim, dajući naizmjenično prednost historijskom pravu, tendencioznim geografskim, ekonomskim ili strateškim argumentima, da bi potom odustale i od historijskog principa, dok su u pogledu Makedonije prevagnuli vojnopolitički razlozi.⁶⁹ Velike sile su upućivale srpskoj vladi formalne predstavke sa zahtjevom o neophodnosti poduzimanja hitnih mjera da bi se osigurala istinska zaštita katoličkog, muslimanskog i albanskog stanovništva u „oblastima ustupljenim Crnoj Gori i Srbiji“.⁷⁰ Nijedna formalna odredba i nikakve izričite međunarodne obaveze u formi ugovorne odredbe u pogledu zaštite nacionalnih i vjerskih manjina nisu nametnute. Velesile su se u Londonu mogle samo složiti da informiraju zaraćene strane kako smatraju apsolutno neophodnim da Srbija i Crna Gora poduzmu potrebne mjere da osiguraju efikasnu zaštitu muslimanskog i katoličkog stanovništva na teritorijima koji su im dodijeljeni. Srbija i Crna Gora su velesilama „korektno“ odgovorile na ovu kompromisnu obavijest, ističući da njihovi ustavi pružaju garancije svim mogućim pravima manjina.⁷¹

Osmansko carstvo je 1912. izgubilo sve posjede u Evropi, osim uskog pojasa zemljišta ispred Istanbula, na liniji Enos – Midija. Na Balkanu je mir još bio daleko. S porazom Osmanskog carstva eliminiran je zajednički protivnik balkanskih saveznika i nastala je nova borba za ratni plijen. Svi su težili zauzimanju teritorija na račun drugih. Raspaljeni nacionalizmi, velikoimperijalni snovi, militarizmi opijeni ratnim uspjesima, miješanja sa strane – samo su sipali ulje na vatru na kojoj su brzo sagorijevali ostaci savezništva u Prvom balkanskom ratu i utjecali na izbijanje Drugog balkanskog rata.⁷² Rat koji je izbio između nekadašnjih saveznika u junu 1913. nije zato nikoga iznenadio. Mnogi su poznavaooci prilika na Zapadu vrlo lako, u naletu ushićenja zbog pobjeda saveznika u ratu 1912. godine, zaboravili da su neprijateljstva u tom ratu započele upravo balkanske države, i to kršenjem ne samo međunarodnoga prava

⁶⁹ Lj. Aleksić-Pejaković, *Balkan balkanskim narodima – između legitimističkog i nacionalnog principa*, u: *Islam, Balkan i velike sile (XIV-XX vek)*, Beograd, 1997, 152.

⁷⁰ Г. Тодоровски, *Документи за просветната политика на српското кралство во Македонија (1912-1915)*, Гласник, бр. 3, Скопје 1968, 199.

⁷¹ H. Zundausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, 242-243; V. Degan, *Međunarodnopravno uređenje položaja muslimana*, 79.

⁷² *Deoba zauzetih teritorija*, Srpski književni glasnik, br. 12, Beograd, 16. juna 1913, 950-954; *Istorija srpskog naroda*, knj. VI, tom I, 193; D. Đorđević, *Ogledi iz balkanske istorije*, Beograd, 1989, 37; Ž. Rupnik, *Evropa u balkanskom ogledalu*, “Republika“, br. 196, Beograd, 1-15. septembra 1998; M. Gleni, *Balkan 1804-1999*, I, 255; S. Pavlović, *Istorija Balkana*, Beograd, 2001, 293.

nego i postojećih, važećih sporazuma.⁷³ Papa je za narode koji su se borili protiv Bugarske u Drugom balkanskom ratu izjavljivao da su „svi od reda bili varvari“ dok je sam rat okarakteriziran kao „razbojnički“.⁷⁴ M. Gleni je uočio da je najpoučnija lakoća s kojom su oni koji su vodili taj novi rat manipulirali predstavom o neprijatelju u glavama svojih vojnika: „Manje od mesec dana pre izbijanja ovog rata, Srbi i Grci su se borili na istoj strani sa Bugarima. Sada su Grci i Srbi pozvali lokalne Turke da im se pridruže u zverstvima nad bugarskim seljacima. Grčka i srpska vojska harala je zaleđem Makedonije i Trakije i ubijala bespomoćni živalj.“⁷⁵ Drugi balkanski rat okončan je 10. augusta 1913. potpisivanjem Bukureštanskog ugovora. Osmansko carstvo, kome je amputirana većina njegovih evropskih teritorija, bilo je najveći gubitnik ratova 1912/1913., ali je uspjelo povratiti Jedrene i istočnu Trakiju.

Prije navedenih ratova nijedna hrišćanska balkanska država nije htjela priznati da postoji brojno stanovništva koje ne bi prihvatilo njihovu vladavinu na područjima koja su htjele zauzeti.⁷⁶ Mnogi od onih koji su procjenjivali balkansko stanovništvo bili su inficirani rasizmom. Uporedo je trajao davno započeti „rat statistika“. Evropske statistike o stanovništvu osmanske Evrope su bezvrijedne kao procjena ukupnog broja stanovnika. Evropski pisci nikada nisu konsultirali primarne izvore populacione statistike stanovništva osmanske Evrope – osmansku državnu statistiku, ne uvažavajući temeljni princip demografije koji pokazuje da samo oni koji broje stanovništvo mogu stvarno znati i njegov broj. Osmanlije su bili jedini koji su doista brojali stanovništvo Carstva. Zato su samo oni mogli dati tačnu procjenu svog vlastitog stanovništva. Balkanski nacionalisti bili su često klasični rasisti koji su vjerovali da su „narod“ ili „nacija“ određeni krvlju ili narodnim obilježjima duše.⁷⁷ Ponašanje balkanskih saveznika tokom rata 1912. govorilo je da njihov cilj u Makedoniji

⁷³ Lazar Vrkić iznosi kako je Srbija nakon Prvog balkanskog rata, kršenjem prethodnog dogovora oko zauzimanja određenih teritorija, „zaista prevarila Bugarsku i nikakvo navođenje olakšavajućih objektivnih okolnosti ne može da ublaži tu ocenu. Tako je mislilo i evropsko javno mnjenje, tako misli i svetska istoriografija danas. To što nacionalna istoriografija u Srbiji misli drugačije, samo govori o njenom konzervativnom podstoju“ – cit. prema: L. Vrkić, *Istorijsko nasleđe konzervativne političke ideje*, 94.

⁷⁴ J. Bakić, *Stereotipi o Srbima u javnostima pojedinih zapadnih nacija*, Nova srpska politička misao, br. 1-2, Beograd, 1999, 38.

⁷⁵ M. Gleni, *Balkan 1804-1999*, I, 255-260.

⁷⁶ J. McCarthy, *Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva (II)*, Glasnik, Rijaset IZ u BiH, br. 9-10, Sarajevo, 1999, 977-978.

⁷⁷ J. McCarthy, *Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva (I)*, Glasnik, Rijaset IZ u BiH, br. 7-8, Sarajevo, 1999, 745.

nije bilo samo stjecanje teritorija, nego i eliminiranje suprotnih ili protivničkih zajednica, makar u kulturnom i statističkom smislu. Nakon svega, pobjednici su se suočili sa zadatkom asimilacije raznorodnog i zaostalog stanovništva, uključujući muslimane i brojne pravoslavne hrišćane, koji nisu posjedovali jasnu nacionalnu svijest.⁷⁸

Nakon ratova 1912/1913. balkanske države su pokušale da raspletu smjesu etničkih i vjerskih grupa. Zato je došlo do prisilnih pomjeranja, protjerivanja i izbjegličkih kretanja. Ako se kultura i geografija ne poklope, onda se poklapanje može nametnuti genocidom ili prisilnim migracijama.⁷⁹ Balkanski ratovi su ozvaničili preseljavanje stanovništva kao tekovinu u cilju da se postignu etnički sigurne granice i zemljišta. To je prvobitno formulirano u bugarsko-osmanskom ugovoru od 19. septembra 1913. godine. Ove države su se sporazumjele da razmijene stanovništvo na granici u dubini od 15 kilometara. U decembru 1913. Porta je i Grcima predložila isti sporazum. Bugarsko-osmanski ugovor je međunarodnopravno legalizirao sistem denacionalizacije teritorija kao posljedice ratova. Do izbijanja Prvog svjetskog rata iz Osmanskog carstva je u Makedoniju doseljeno 130.000 Grka, a iz Grčke je u maloazijske krajeve otišlo 122.000 muslimana.⁸⁰ Međudržavna razmjena stanovništva je eufemizam za kolektivna protjerivanja ljudi koji su *de jure* i *de facto* postali stranci, uz pravdanja unutarnjom stabilnošću, budućim prijateljskim odnosima, mirom u regionu. Psihološke traume ratova bile su dugotrajne.

Kolone muhadžira iz nekadašnjih osmanskih provincija na Balkanu krenut će put maloazijskih i drugih krajeva Osmanskog carstva već krajem 1912. godine. Prema navodima bečke štampe, samo do marta 1914. iz oblasti koje su pripale Grčkoj iselilo se 24.296 muslimana, iz oblasti pripojenih Bugarskoj 45.900 i iz „novooslobođenih krajeva“ Srbije oko 60.000 muslimana.⁸¹ Srpska vlada nije htjela da važnost Ustava Kraljevine Srbije proširi i na novopripojene oblasti, već je u njima vladala pomoću uredaba. Funkcionirala je vojna uprava sa imenovanim sreskim i okružnim načelstvima kao ispostavama građanske vlasti iz Srbije, sa činovnicima i policijskim osobljem, „koje se nije moglo naći gore“.⁸² U literaturi se mogu naći različita obrazlaganja iseljavanja

⁷⁸ S. Pavlović, *Istorija Balkana*, 215, 293.

⁷⁹ S. Huntington, *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, 173; U. Altermatt, *Etnonacionalizam u Evropi. Svjetionik Sarajevo*, Sarajevo, 1997, 52.

⁸⁰ M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije*, II, Beograd, 1989, 664.

⁸¹ V. Jovanović, *Iseljavanje muslimana iz Vardarske banovine – između stihije i državne akcije*, u: *Pisati istoriju Jugoslavije: viđenje srpskog faktora*, Beograd, 2007, 81.

⁸² Radikali su u „Staroj Srbiji i Makedoniji“ izveli veliku pljačku, mada „legalnim transak-

nja muslimanskog stanovništva.⁸³ Iz Makedonije su ka anadolskim krajevima osmanske države krenule, među prvima, i brojne muhadžirske porodice iz Bosne i Hercegovine koje su tu došle nakon 1878. godine, nastavljajući dalje svoja traganja za mirom i sigurnošću. U Skopskoj kotlini muhadžiri su 1912. panično napustili sela Mrševac, Džidimirce i Deljadrovce. U Mrševcu je bilo oko sto bošnjačkih domaćinstava. Njihov odlazak je bio iznenađan. Govorilo se da su u nekim njihovim kućama tada ostale i trpeze s postavljenom hranom. Selo Džidimirce, gdje je bilo oko sto kuća bošnjačkih muhadžira i oko 50 albanskih kuća – muhadžira iz Vranja, također je opustjelo. Selo Deljadrovce, u kojem je 1908. bilo naseljeno između 40 i 50 bošnjačkih porodica, doživjelo je istu sudbinu. Sve do 60-ih godina XX stoljeća s južne strane, u njivama, postojali su „bošnjački grobovi“.⁸⁴ Iseljavanje Bošnjaka iz sela Jasenova 1912. bilo je iznenađno. Jedna majka je ostavila dijete u kolijevci („дете во лудка“). Iseljavanje je zahvatilo i Vladilovce i Umin Dol. Selo Umin Dol je bilo pusto do 1921., kada je naseljeno srpskim kolonistima iz Banije, Bosne i Hercegovine i Crne Gore. Bošnjaci iz Kadinog Sela su se 1912. uputili ka Skoplju, Bosni i Hercegovini i Anadoliji. Oni Bošnjaci koji su učestvovali u borbama kod Kumanova su se ubrzo nakon poraza osmanske vojske razbježali. Drugi su stradali u odmazdama hrišćanskog stanovništva iz okolnih sela.⁸⁵ Muhadžirske porodice, iseljene u vilajete Skoplje, Solun i Bitolj, te u Sandžak, po austrougarskim izvještajima lišene „usljed ratnih nemira posjeda i sve imovine, bježale su pred pobjednički nastupajućim armijama“. Dio muhadžira vratit će se u Bosnu i Hercegovinu, odakle je bio došao nakon 1878. godine.⁸⁶

cijama“, prvenstveno time što su zabranili prijenos tapija prodatih muslimanskih imanja, pa su ona pala u besćenje. Kada su radikalski prvaci pokupovali čitava sela, zabrana je dignuta – vidi: S. Turlakov, *Vodič za Srbe početnike (1804-1941)*, Beograd, 1999, 109-111.

⁸³ Petar Ž. Petrović je tako tumačio da se muslimansko stanovništvo u Sandžaku nije moglo lako privići na drugačije državno uređenje i društvene prilike, „upravo na jednaka građanska prava, dužnosti i obaveze“, da su zato imali samo dva izlaza: „da se pokore i prilagode novoj društvenoj sredini ili da tu sredinu napuste“ – cit. prema: P. Petrović, *Raška: Antropogeografska proučavanja*, Beograd, 1984, 219. Iseljenički povodi su bili znatno složeniji.

⁸⁴ Упор. М. Пандевска, *Присилни миграции во Македонија 1876-1881*, Скопје, 1993, 143; J. Trifunovski, *O bosanskohercegovačkim muhadžirima*, Geografski pregled, VII, Sarajevo, 1963, 148.

⁸⁵ J. Trifunovski, *Novi podaci o bosanskim muhadžirima naseljavanim u Makedoniji*, Geografski pregled, XI-XII, Sarajevo, 1967-1968, 168; M. Filipović, „Bošnjaci“ u okolini Skoplja, Pregled, sv. 94-95, Sarajevo, 1931, 263.

⁸⁶ Опшир. Т. Крајјаčić, *Povratak muslimanskih iseljenika iz Bosne i Hercegovine u toku Prvog balkanskog rata*, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo, 1990, 153. Bošnjaci

Međunarodne anketne komisije su u solunskom kraju nailazile na desetke hiljade očajnih muhadžira, smještenih po improviziranim logorima, prinuđenih da prodaju sve što imaju da bi se prehranili. Engleski izvori su ukazivali na krajnje nehumano ponašanje prema muslimanima u Makedoniji.⁸⁷ Do početka Drugog balkanskog rata, prema podacima Islamskog komiteta, zaduženog za transport muhadžira iz Makedonije preko Soluna u Osmansko carstvo, bilo je registrirano 135.000 osoba koje su brodovima bile upućene u Anadoliju. Drugi podaci govore da je preko Soluna u osmansku državu od novembra 1912. do jula 1914. iseljeno 320.907 osoba. Ova brojka ne uključuje i djecu ispod šest godina života koja su išla s roditeljima.⁸⁸

Nakon balkanskih ratova i brojne muhadžirske porodice porijeklom iz Bosne i Hercegovine napustit će i Sandžak i uputiti se s kolonama novih, sandžačkih muhadžira, prema Anadoliji. Iz Sandžaka, Kosovske Mitrovice, Skoplja i drugih mjesta 500 porodica bosanskih muhadžira, naseljenih prije i poslije 1908., dobilo je početkom 1914. pasoše za iseljenje, a prevoženi su prugom Užice – Niš – Sofija.⁸⁹ Krajem septembra i početkom oktobra 1913. otpočeo je proces iseljavanja iz novopripojenih krajeva Crne Gore, uz angažiranje predstavništava Njemačke u Skadru i na Cetinju. Pravci iseljavanja ka osmanskoj državi išli su preko Podgorice, Bara i Skoplja. Muslimani su u

u BiH su, napisao je Austrijanac Franz Weinwur, vidjevši masovno stradanje muslimana na Balkanu 1912/1913., počeli strahovati za svoju propast u „srpskome moru i možda po prvi put okrenuli svoje simpatije Monarhiji, od koje su očekivali zaštitu za sebe i revanš protiv balkanskih zemalja. Sada je postalo posve jasno da njihovoj religiji i individualitetu ne prijete stvarna opasnost od strane Austro-Ugarske, nego od strane Srbije i njenih saveznika” – cit. prema: H. Kamberović, *Sjaj i bijeda bosanskih begova*, „Strogo pov.“, br. 10, Sarajevo, februar 2005, 47.

⁸⁷ *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903-1914*, knj. VII, sv. 2, Beograd, 1980, 197.

⁸⁸ Упор. Г. Тодоровски, *Македонија по распарчувањето 1912/13-1915*, Скопје 1995, 86; Dr. Hakif Bajrami iznosi podatke, pozivajući se na srpske izvore, da je samo preko Soluna u Osmansko carstvo iseljeno oko 320.000 osoba od novembra 1912. do jula 1914. Godine, i to: u novembru 1912. iseljeno je 8.866 osoba; u decembru te iste godine 11.493; u januaru 1913. iseljeno je 12.087 osoba; u februaru 12.088; martu 7.553; aprilu 6.725; maju 12.813; junu 9.386; julu 21.045; augustu 29.312; septembru 13.380; oktobru 14.764; novembru 17.313; decembru 15.502; u januaru 1914. iseljeno je 10.182 osoba; februaru 25.060; martu 12.346; aprilu 6.520; maju 15.414; junu 14.821; u julu 26.237 osoba – vidi: H. Bajrami, *Orijentacija Srbije za kolonizaciju i srbizaciju Kosova*, 155-156.

⁸⁹ B. Hrabak, *Arbanaški upadi i pobune na Kosovu i u Makedoniji od kraja 1912. do kraja 1915. godine*, Vranje, 1988, 80; opšir. S. Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz novopripojenih krajeva Srbije i Crne Gore u Tursku nakon Prvog balkanskog rata*, Almanah, br. 11-12, Podgorica, 2000, 87-117.

krajevima koji su pripali Crnoj Gori od većinskog brzo postajali manjinsko stanovništvo. Prema izvještaju austrougarskog vojnog atašea na Cetinju, napravljenom nakon obilaska Plava, Rugove, Peći, Đakovice, Rožaja, Berana, Bijelog Polja i Pljevalja – krajeva koje je osvojila Crna Gora, u njima nisu primjenjivani opći građanski zakoni, te da su „provizorna običajna prava i propisi bivše turske uprave većem dijelu stanovništva miliji od iznenadnog (naglog) novog poretka“. On je izvještavao o „masovnom iseljavanju muslimanskih porodica iz Nove Crne Gore“ u Malu Aziju i Siriju: „Broj ovih emigranata nezvanično je trenutno oko 20.000 i još se povećava: jednog jedinog dana sreo sam otpr. 20 karavana sa ukupno 200 osoba svih starosnih dobi. Najjače iseljavanje je iz okruga Plava, Gusinja, zatim sa područja Kolašina (između Pljevalja i Bijelog Polja), kao i samih Pljevalja“.⁹⁰ Glavni uzrok migracionog pokreta bila su nastojanja crnogorske države da po svaku cijenu „udržave“ i „smire“ novozauzete krajeve. Imanja odbjeglih su konfiscirana i dodjeljivana mještanima ili doseljenicima pod arendu.⁹¹

Balkanski ratovi okončali su proces koji je započeo 1877/1878. eliminirajući osmansku upravu na većem dijelu Balkana i transformirajući muslimane od dominantne zajednice u manjine kojim će vladati raniji sultanovi hrišćanski podanici.⁹² Izložen različitim pritiscima, preostali muslimanski svijet se okretao sebi, dolazeći u dugotrajno, iscrpljujuće stanje zatvorenosti, defanzivnosti i preosjetljivosti. Muslimani su bili neosporni gubitnici u formiranju novih državnih granica. Njihova prava su potpuno zanemarivana. Od 1.445.179 muslimana koji nisu više živjeli u osvojenom području osmanske Evrope, njih 413.992 se iselilo u Osmansko carstvo u toku i nakon balkanskih ratova.⁹³ Do 1923. izbjeglo je još 1.200.000 muslimana. Od muslimanskog balkanskog

⁹⁰ Š. Rastoder, *Nekoliko dokumenata iz bečkih arhiva o pokrštanjima i iseljavanju muslimanskog stanovništva iz oblasti koje je Crna Gora oslobodila u balkanskim ratovima 1912-1914*, Almanah, br. 41-42, Podgorica, 2008, 280, 283-290.

⁹¹ Upor. B. Babić, *Migracije u novooslobođenim krajevima Crne Gore 1912-1915*, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 3-4, Beograd, 1973, 165; Ž. Šćepanović, *Srednje Polimlje i Potarje*, Beograd, 1979, 255-256; H. Bajrami, *Orijentacija Srbije za kolonizaciju i srbizaciju Kosova*, 153-156.

⁹² B. Prpa, *Slom istorije i kraj dvadesetog veka*, “Danas“, Beograd, 7-8. augusta 1999; K. Karpat, *Građanska prava muslimana Balkana*, u: *Muslimani Balkana: “Istočno pitanje” u XX vijeku*, priredio F. Karčić, Tuzla, 2001, 99; C. Киселиновски, *Етничките промени во Македонија (1913-1995)*, Скопје, 2000, 30-31.

⁹³ Upor. J. McCarthy, *Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva (II)*, 983; A. Avdić, *Opšti pogled na migraciona kretanja muslimanskog stanovništva na Balkanu od kraja XIX veka do zaključenja jugoslovensko-turske konvencije (11. juli 1938. godine)*, Novopazarski zbornik, br. 9, Novi Pazar, 1985, 155.

stanovništva iz 1911. ostalo je 1923. svega 38 posto. Ostatak je izbjegao, umro u muhadžirluku, ili je ubijen. Muslimani su tako postali jedno od vidljivih „naslijeđa“ Osmanskog carstva na Balkanu. „Svoje“ muslimanske manjine stekla je, nevoljno, svaka balkanska država.⁹⁴

Na početku XX stoljeća vodeće evropske države razvijale su tezu o narodima „legitimnim nasljednicima“ na Balkanu, priznajući im rezultate osvajačkih ratova. Ratovima 1912/1913. to je definitivno potvrđeno, uz pretpostavku velikih sila da se balkanskim državama daju novoosvojeni teritoriji kao put u modernizaciju ovih teško zaostalih provincija. Čim je Osmansko carstvo silom potisnuto s Balkana, „evropeizacija je poprimila širok zamah. Gradovi su mijenjali svoju fizionomiju. Stvarno sjećanje njihovog novog stanovništva na „komšije kojih više nema“ počelo se ubrzano gubiti. U mnogim dijelovima Balkana danas nema nikakvih materijalnih tragova od višestoljetnog prisustva muslimana iako su ostale historija, demografske i historijske činjenice da su nekada tu bili većina.⁹⁵ Balkanske države su, u različitom stepenu, pored „sistematskog memoricida islamske civilizacije“, nastojale da hitro pročiste svoje jezike i toponime od turcizama. Jedna petina srpskog jezika bila je turskog porijekla. Granice balkanskih država nastalih na ruševinama Osmanskog carstva često će biti osporavane, dokazujući da dioba ovog carstva nije sama po sebi vodila u mir i stabilnost. Balkanski ratovi 1912/1913. označit će i početak perioda stalne agitacije u graničnim područjima Bosne i Hercegovine iz Srbije i Crne Gore. Austrijska granična straža zaustavljat će infiltratore koji su nosili bombe, puške i propagandni materijal. Policija će presretati dobro naoružane osobe s materijalom i uniformama iz Srbije i Crne Gore. Bande razbojnika su se sukobljavale s austrijskim pograničnim patrolama, nakon čega bi nekažnjeno bježale u planinska skloništa u tim susjednim državama.⁹⁶

⁹⁴ Srbija je u mirovnom (“Carigradskom”) ugovoru s Portom u martu 1914. priznala određena prava muslimanskom stanovništvu. Ugovor je ratificirala, ali ga nije ozakonila. Nakon što je izbio Prvi svjetski rat, Srbija je objavila da on prestaje da važi – vidi: V. Degan, *Međunarodno uređenje položaja muslimana*, 80.

⁹⁵ Fanatične akcije deosmanizacije bile su posebice uspješne u materijalnoj sferi. Najdramatičnije, tektonske promjene izvršene su u općem izgledu gradova, arhitekturi, odijevanju. Novonastale balkanske države su, u različitom stepenu, pokušavale da pročiste svoje jezike i toponime od turcizama. Bilingvizam i multilingvizam iščezli su zajedno sa generacijama koje su bile direktno uključene u život Osmanskog carstva. Proces „evropeizacije“ nije ipak dopirao svuda podjednako – upor. B. Jezernik, *Zemlja u kojoj je sve naopako*, 329-330; K. Kaser, *Sukob religija i kultura na Balkanu: prošlost i perspektive*, Almanah, br. 15-16, Podgorica, 2001, 82-83; F. Longvort, *Stvaranje Istočne Evrope*, Beograd, 2002, 432; S. Lavić, *Pusti krajolici: bošnjačka prezimena (rodovi) u povijesnom i prostornom kontekstu istočne Bosne i Hercegovine*, Godišnjak, BZK „Preporod“, Sarajevo, 2008, 43.

⁹⁶ R. Donia-J. Fine, *Bosna i Hercegovina: iznevjerena tradicija*, Sarajevo, 2011, 102.

Nakon balkanskih ratova, kada je Balkan poprimio negativne karakteristike, nastao je termin „balkanizacija“. Od tada on simbolizira parcelizaciju većih političkih cjelina na manje i međusobno konfrontirane oblasti, kao i povratak primitivizmu, zaostalosti i plemenskom promišljanju.⁹⁷ Raspadom Osmanskog carstva 1912-1923. trend demografske deosmanizacije ulit će se u modernu problematiku manjina u cjelini, u kojima države, u tada još nestabiliziranom međunarodnom kontekstu, u manjinama uočavaju prijetnje za sigurnost, odnosno mogućnost da postanu taoci, ili oboje.⁹⁸ Mnogobrojni muhadžiri, s balkanskog i južnoslavenskog prostora, u dramatičnim godinama i decenijama koje će uslijediti, ići će novim, ali i starim stazama svojih prethodnika. I istraživanje te višestoljetne, višegeneracijske muhadžirske drame ostat će „trajan napor“, uvijek „napor u toku“ kojem se ne nazire kraj.

Sudbina muslimana nije bila određena samo time kako su se ponašali i šta su mislili o sebi, već i onim šta su „drugi“ mislili o njima. Legitimnu sliku prošlosti Balkana čini i ono što o njoj misle i muslimani. Zato postoji u naučnim krugovima i otpor prema propitivanju određenih tema, pošto im odgovara postojeća, konzervirana slika. Fragmentarno istraživanje pojedinačnih sudbina muslimanskih zajednica na Balkanu sputavalo je, ustvrdio je dr. F. Karčić, identificiranje širih procesa i zajedničkih imenitelja njihove isparcelizirane historije.⁹⁹ Muslimansko stanovništvo na Balkanu smatrano je jednim od nepoželjnih segmenata osmanskog naslijeđa. „Turski jaram“ je tu, poput neke vrste historijske indulgencije, nešto što unaprijed daje opravdanje za bilo koji postupak „nacije“, nešto što je apriorna amnestija. Čini se, piše dr. Dubravka Stojanović, da „kada bi nam neko ‘uzeo’ ‘Turke’, bili bismo prinuđeni da se suočimo sa samima sobom i sa sopstvenim propustima“.¹⁰⁰ Mitologizirana historija je duboko utkana u balkansku zbi-

⁹⁷ „Balkanizam“ je, shodno stereotipnim matricama, postao „sinonim za nered, nasilje i nesreću“, a „balkanska krvoločnost... očekivani prirodni ishod ratničkog etosa, duboko ukorenjena u psihi balkanskog stanovništva“ – vidi: M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd, 1999, 207.

⁹⁸ M. Dogo, *Muslimani kao etničke i verske manjine u jugoistočnoj Evropi između dva svetska rata*, 455. Mehmet Ali Kiličbaj, turski politolog, ustvrdit će 1997. da je savremena Turska u većoj mjeri proizvod Balkana nego Srednje Azije: „Danas u našoj zemlji žive, naravno, ljudi čiji su preci došli iz Srednje Azije, ali ima i onih kojima su preci prispeli s Balkana. Kojih li je više? Nesumnjivo ovih drugih. To predstavlja neizbežan i neporeciv drugi oslonac evropske Turske. Balkan je ostavio duboke tragove u turskom etničkom, kulturnom i društvenom biću“ – cit. prema: D. Tanasković, *Neosmanizam: doktrina i spoljnopolitička praksa*, Beograd, 2010, 88.

⁹⁹ Opšir vidi: F. Karčić, „‘Istočno pitanje’ – paradigma za historiju muslimana Balkana u XX stoljeću“; u: *Muslimani Balkana: „Istočno pitanje“ u XX vijeku*, Tuzla, 2001.

¹⁰⁰ D. Stojanović, *U ogledalu „drugih“*; u: *Novosti iz prošlosti: znanje, neznanje, upotreba i*

lju. „Turci“ su dugo bili kostur balkanskih „oslobodilačkih mitova“ i kolektivnog pamćenja, koje je utjecalo i na niz nacionalnih historiografija. One se teško oslobađaju gvozdениh zagrljaja, gdje „mit ima moćniju snagu optužbi nego istorijska istina“ (M. Ekmečić). Posebno je nelegitimno, zaključuje Marija Todorova, to što balkanski političari i intelektualci koriste Osmansko carstvo i Tursku kao dežurne krivce za sve svoje nesreće i pogreške, što pokušavaju da sebe odrede u odnosu na demoniziranog drugog.¹⁰¹ Tradicionalne historiografije funkcioniraju kao osnovni faktori oblikovanja nacionalnih i političkih ideologija. Nužno je suočavanje s bilo kojim fenomenom nacionalne baštine, ma koliko on bio kontroverzan, posebno onim iz perspektive odnosa prema drugim narodima.

Prijelomne događaje u historiji Balkana treba prikazivati s pozicija svih njihovih aktera. Balkanski ratovi 1912/1913. mogu se promatrati iz bilo koje perspektive, ali ta historija, s mnogobrojnim reljefnim dionicama, u krajnjoj liniji, kako je uočeno, postavlja pred historičare složene i kontroverzne probleme, iziskuje višeslojne ocjene, bez obzira na njihova ideološka i politička uvjerenja, naklonosti i metodologije. Opasno je jednoznačno svodenje historijskog totaliteta samo na jednu dimenziju. Prvi zadatak nauke je permanentno otkrivanje zaboravljenih ili nepoznatih dijelova prošlosti, pa samim tim i stalno preispitivanje prethodnih znanja.¹⁰² Historičari, ne bez razloga, ponavljaju da je prošlost mnogo tajanstvenija nego što to većina ljudi pretpostavlja. Nužno je distanciranje od epskih i instrumentaliziranih interpretacija koje hronično opterećuju balkanske historiografije, kao i dekonstruiranje mitske prošlosti. Erik Hobsbaum funkciju „ubice mitova“ smatra jednim od ključnih zadataka svakog historičara. Kreativne rasprave o ratovima i pravdi su politički i moralno neophodne. Ratovi u ljudima izazivaju duboke promjene, mijenjaju njihovo poimanje i viđenje njih samih, ali i način na koji oni vide i doživljavaju druge.¹⁰³ Prešućivanje tragedije bilo koje vjerske ili etničke zajednice, ukazuje brojna literatura, jednako je samoj toj tragediji.

zloupotreba istorije, Beograd, 2010, 27-28.

¹⁰¹ Vreme je da se trezveno preispitaju posledice izvoženja modela nacionalnih država u društva koja predstavljaju etnički i verski mozaik, odnosno stvaranje mozaika nacionalnih država umesto mozaika nacija – cit. prema: M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, 321-322.

¹⁰² D. Stojanović, *Tumačenja istorije, sistem vrednosti i kulturni obrazac*, „Republika“, br. 466-467, Beograd, 1-31. decembar 2009. Dubravka Stojanović ukazuje na to da je nemoguće očekivati da se bugarski i srpski historičari slože oko ocjene svojih međusobnih ratova, ili da se turski historičari slože sa ostalima oko ocjena Osmanskog carstva. Tu konsenzus nije moguć, ali u historiji nema ni preglasavanja. Jedino što je moguće je prikazivati stavove svih aktera i zainteresiranih strana, ukazivati na to da se historija na različite načine doživljava, da su zato legitimna i drugačija mišljenja; opšir. *Čemu nas uče iz istorije*, Kragujevac, 2006, 53, 56.

¹⁰³ T. Bringa, *Biti musliman na bosanski način*, Sarajevo, 1997, 17.